

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОК ОДЕСИ на початку ХХ ст.

Охарактеризовано польський жіночий рух в Одесі на початку ХХ ст. На підставі залучення архівних матеріалів проаналізовано участь жінок у громадських організаціях культурно-просвітницького і благодійницького спрямування, а також діяльність першої польської феміністичної організації в українських землях – Товариства рівноправ'я польських жінок Одеси.

Ключові слова: польські жінки, жіночий рух, гендерна історія, Одеса.

Охарактеризовано польское женское движение в Одессе в начале ХХ в. На основании привлечения архивных материалов проанализировано участие женщин в общественных организациях культурно-просветительского и благотворительного направлений, а также деятельность первой польской феминистической организации в украинских землях – Общества равноправия польских женщин Одессы.

Ключевые слова: польские женщины, женское движение, гендерная история, Одесса.

The article described the Polish women's movement in Odesa in the early 20th century. On the basis of archival material examined women's participation in cultural, educational and charitable organizations, as well as the first Polish feminist organization in the Ukrainian lands – Society of equality of Polish women of Odesa.

Key words: Polish women, the women's movement, gender history, Odesa.

В історії жіночого руху існує ще багато малодосліджених сторінок. У сучасній українській історіографії питання історії співвітчизниць є досить актуальними. Проблеми, які постають у центрі уваги істориків, різноманітні – історія окремих особистостей і громадських організацій, приватного та публічного життя, особливостей формування ідентичності та виробки життєвих стратегій [1-3]. Однак поза увагою досі залишається історія жінок інших національностей, що мешкали а території України. Пізнання жіночої історії неможливе без розуміння окремих течій жіночого руху, що склалися із напрямів, в тому числі і національних. Прикладом такої течії жіночого руху в Україні можна вважати польський, представлений громадськими ініціативами і організаціями.

Історія окремих національних груп Північного Причорномор'я давно вже стала складовою вітчизняної історії. Польське населення посідає значне місце в дослідженнях регіону, що виразилось у низці наукових розвідок [4-6]. Але праця, присвячених історії польського жіноцтва центрального міста Північного Причорномор'я, досі немає.

У даній статті охарактеризовано участь жінок у різноманітних польських організаціях Одеси і проаналізовано діяльність першого польського жіночого товариства, створення якого було надзвичайно прогресивним кроком в історії польської громади краю і України в цілому.

Для цього потрібно охарактеризувати польське населення Одеси в цілому і визначити особливості його складу, для чого скористаймося даними Першого всеросійського перепису населення 1897 р. На підставі архівних свідоцтв і залучення опублікованих джерел проаналізуємо громадську діяльність полячок у національних організаціях.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Одеса була поліетнічним містом, в якому проживала значна і достатньо строката колонія поляків [7, с. 35-37]. У місті мешкала велика кількість незаможних поляків – ремісників, робітників, студентів, які прагнули підтримувати громадські зв'язки зі співвітчизниками. Також місто стало батьківщиною і для заможних польських родин, представників землевласницької або ж підприємницької верхівки.

Згідно з переписом у Херсонській губернії проживало 30 894 громадян, які визнали польську мову рідною⁴ [8]. З них 20 236 чоловіків і 10 658 жінок, що свідчить про статеву диспропорцію. Більше 30 % – 7 045 чоловіків були зайняті у збройних силах, що і породжує дану диспропорцію.

Перепис населення 1897 р. дає уявлення про освітній рівень населення: у жінок він складає 60,8 % (6 481 жінка), а у чоловіків – 59,8 % (12 110 чоловіків). Це середні показники по українським губерніям: у лівобережних рівень жіночої грамотності був вищим, натомість у правобережних – набагато нижчим.

Питання освіченості в переписі уточнювалось мовою навчання. Так як респондентами в даному випадку були люди, що визнали польську мову рідною, то «інша мова» освіченості у переписі означає, скоріш за все, польську. Так, якщо грамотних «іншою» налічувалось 832 жінки в губернії (12,8 %), то російською мовою – 4 779 (73,7 %). Це найбільш високий показник грамотності «російською» в українських губерніях, що свідчить про русифікацію освіти, в тому числі і жіночої, в регіоні. Освітній рівень польських жінок був достатньо високим, що відбилось і на зайнятості у суспільному виробництві.

Серед жінок 30,8 %, або ж 3 921, були «самостійними», тобто такими, що заробляли на життя власною працею. Такі цифри є значними для польського населення українських губерній. Порівняймо: на Правобережжі цей показник дорівнював 14,8 %, а на Лівобережжі – 25,9 %. Майже третина польських жінок Херсонської губернії могла бути відносно незалежною від батька або чоловіка, утримувала себе самостійно, була задіяна в різноманітних сферах виробництва і втягнута у суспільні відносини. Саме це дає привід висунути припущення, що названий регіон стане колицкою для розгортання процесу жіночої емансипації і має тут передумови для його більш динамічного розвитку, ніж в інших частинах імперії.

⁴ Питання про національність в анкеті перепису не ставилося, але ставилися запитання про віровизнання та про рідну мову. Для зручності в статті будуть вживатися вислови польське населення, поляки для позначення тих кіл суспільства, які визнали саме польську мову рідною.

Як і в інших українських губерніях більшість жінок були задіяні в «діяльності службовій та приватній», тобто працювали в обслуговуванні приватних домівок. Показник задіяних у прислузі жінок – 45,3 % від усієї кількості зайнятих жінок, або ж 1 492 жінки, є найвищим в Україні (у південно-західних губерніях він складав 37,6 %, у лівобережних українських губерніях – 26,6 %).

Традиційними шляхами заробітку були прибутки з капіталу – 15,7 % і отримання коштів від казенних та інших закладів – 6,4 %. Найвищим у губернії, в порівнянні з Правобережжям та Лівобережжям, був і показник зайнятості виготовлення одягу – 10,4 % (8,1 % та 7,1 % відповідно). Польські жінки були зайняті у «традиційних» жіночих галузях виробництва, але їх активність у виробничій сфері розривала кордони приватної замкненості.

Наприкінці XIX ст. польська колонія міста брала активну участь у Католицькому товаристві добротності. І хоча ця організація не була суто польською, бо в її роботі брали участь німці, швейцарці та люди інших національностей, на думку дослідників, поляків там було більшість [9].

При товаристві існував дамський комітет опіки над дітьми, який збирав благодійницькі внески і розподіляв кошти. Саме завдяки цьому комітету були організовані дитячі притулки, їдальня, училища для хлопчиків, добротинний заклад для дівчат, літні колонії для сиріт [10, с. 180; 11]. Активну роль у роботі товариства брала Марія-Єва Джевецька (1846-1933), яка опікувалась їдальнею та інтернатом для дівчат, і чия діяльність лякала Одеську жандармерію. У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігається декілька справ, в яких М. Джевецька визнана активною діячкою «по об'єднанню польського елемента на політично-національній основі» та такою особою, «що переслідує цілі політичної освіти» [12; 13]. Натомість на сайтах одеських католицьких організацій ми не знайдемо жодної згадки про цю жінку [14; 15].

Польське населення Одеси на початку XX ст. проводило активне громадське життя, а об'єднання відбувалось на підставі національного згуртування, ідеї спільної підтримки рідної мови, культури, релігії. Характерною

особливістю польського громадського руху є відсутність професійних об'єднань. В описі фонду одеського градоначальника немає даних про об'єднання поляків у професійні спілки, хоча зустрічається багато повідомлень про професійні об'єднання євреїв, греків, вірмен та ін. [16]. Скоріш за все, поляки знаходили роботу в поліетнічному середовищі міста, не потребуючи створення спілок, що були засобом боротьби з конкурентами і взаємодопомоги співвітчизникам. Можливо також, що будь-які спільні польські ініціативи настільки прискіпливо розглядались владою і були приречені на постійний контроль з її боку, що їх не варто було афішувати.

Із 1906 р. в Одесі працювало декілька польських громадських організацій – Dom Polsky, Lira, Ognisko та ін. Особливістю цих товариств став їх культурно-просвітницький характер. Діяльність названих товариств дещо різнилась, про що вже було сказано в науковій літературі [5; 6; 9]. Цікавою сторінкою в історії є роль жінок у названих організаціях, про що ми не можемо дізнатись зі сторінок офіційних звітів чи то газетних публікацій. Залишаються лише особисті документи – мемуари, спогади, які зупиняються на епізодах «маленької історії». На жаль, серед спогадів, написаних мешканцями Одеси, відсутні повідомлення про роль жінок у товариствах, але вони є у нарративах жителів інших міст [17, с. 71, 88]. Виходячи з того, що ситуація не була радикально відмінною у колі поляків, спробуємо охарактеризувати діяльність жінок.

Жінки виконували функції господинь на різноманітних світських раутах – дбали про зустріч гостей, облаштування столу, меню і культурну програму. До останнього завдання входило не тільки складання списку розваг, але й їх підготовка – пошив костюмів для театральних вистав і живих образів, знаходження речей для облаштування сцени, запрошення музикантів і виконавців, організація репетицій.

Роль жінок у культурно-просвітницьких організаціях різнилась. Так у Ognisko жінки могли бути членами організації, але без права голосу. Більш вагому роль вони відігравали у Liri, бо склад цієї організації був більш демократичним [11]. Жінки брали активну участь у польських організаціях міста, що

надавало їм досвід громадської діяльності, розширювало контакти у суспільному середовищі, підвищувало авторитет у своїй спільноті. Разом з тим, ці організації не впливали на становище жінок, як окремої соціальної групи, не прагнули змінити їх долі.

Одним з товариств, що поставило за мету допомогу жінкам, було Одеське католицьке товариство жіночої прислуги імені св. Зіти⁵. Ця організація виникла у 1911 р. за сприяння ксьондза Вл. Потоцького та В. Шеміота і стала механізмом поліпшення побуту жіночої прислуги. Товариство підшукувало роботу тим, хто її потребував, дбало про лікування своїх хворих членів або надання безкоштовної допомоги, влаштовувало у притулки старих або немічних, розповсюджувало книжки на морально-релігійну тематику [10, с. 186]. Серед своїх завдань товариство бачило створення взірцевих кухні та пральні з метою удосконалення навичок жінок.

Прикладом для створення подібної організації були польські товариства. Жіночі організації взаємодопомоги під патронатом католицької церкви стали з'являтися після енцикліки папи Леона XIII 1891 р., який закликав до національно-християнських цінностей і об'єднань на протипагу соціалістичним, феміністичним та іншим ідеологіям, поширення яких викликало стурбованість церкви. Перше товариство католицьких служниць імені св. Зіти виникло у 1897 р. у Кракові. Прислуга – одна із найчисельніших жіночих професій, бо для багатьох сільських дівчат, яких доля закинула у місто, ця робота стала виходом із убогості. Для цього прошарку суспільства виходила і преса, що зчаста була єдиним підручником для жінок, а саме «Przyjacieł Slug», «Pracownice katolickie», «Pracownice Polskie» та інші. Але проголошені виданнями ідеї були консервативними і анахронічними.

Членом товариства св. Зіти могла стати будь-яка мешканка Одеси, що працює у прислузі не менше року за умови сплати внесків 25 коп. у місяць (3 руб. на рік). Жінкам надавалась не тільки інформаційна допомога. Ті, хто шукав праці, могли перебувати до

⁵ Свята Зіта вшановується католицькою церквою як покровителька і заступниця домашньої прислуги.

знаходження роботи у притулку, влаштованому В. Шеміотом з січня 1912 р. У притулку жінки проживали і отримували двохразове харчування безкоштовно. Вони чергували в приміщенні і фактично обслуговували себе самостійно. У 1913 р. притулком скористалось 77 жінок. Довгий час секретаркою та однією з членів Правління була С. Гардецька, яка не полишала своїх функцій навіть у святкові дні.

Зберіглися звіти про діяльність товариства за 1913 та 1914 рр. Так у першому – заяв про пошук роботи було подано 401 і 319 заяв від працедавців, при цьому працевлаштування знайшли 74 жінки (18,4 %) [18, с. 80]. У 1914 р. до товариства звернулось 418 жінок, що потребували праці і 262 працедавця, а посад було обрано 110 (26,3 %) [19, с. 61].

Відсутність архівних справ зі списками жінок, що звертались про допомогу в товариство, не дозволяє стверджувати національну приналежність організації. Але ті факти, що товариство тісно взаємодіяло з католицьким товариством добротності, саме було католицьким, а також існування величезної кількості польського населення міста, які були задіяні в прислузі, може слугувати свідченням того, що організація об'єднувала в більшій мірі польських жінок. До того ж головами названих товариств були настоятелі католицького костелу Одеси – спочатку В. Потоцький, потім – Й. Шейнер.

Товариство св. Зіти стає формою взаємодопомоги жінок, що було поширеним явищем наприкінці XIX – початку XX ст. На той час у місті існує вже декілька товариств взаємодопомоги – повивальних бабок, виховательок і вчительок, працюючих жінок, однак товариство св. Зіти знаходить серед них своє місце. Дослідниця Л. Смоляр доводить, що товариства взаємодопомоги відповідали ідеологічним гаслам жіночого руху щодо застосування власних здібностей і права на працю, і відмічає їхні особливості. Серед них – багатопрофільність, поєднання з клерикальними цілями, зміна самосвідомості жінок [20, с. 144]. Майже всі ці риси притаманні також і товариству св. Зіти, однак порівняно з іншими організаціями можна помітити його вузький характер: позичок товариство не надавало, школи і курсів не відкривало.

Товариство св. Зіти є, скоріше, патонацьким товариством, а не організацією жіночої взаємодопомоги. Організоване за сприянням

церкви, воно допомагало жінкам у повсякденному житті. Разом із тим, воно не прагнуло змінити становище жіночої прислуги докорінно, тим самим закріплюючи існуючий соціальний порядок.

Розвиток міжнародного жіночого руху вплинув і на польських жінок українських губерній. У 1907 р. у Варшаві було відкрито Товариство рівноправ'я польських жінок. На чолі цього товариства стала Пауліна Кучальська-Рейншміт, а друкованим органом – видання «Ster». У своїй діяльності товариство прагнуло утверджувати рівноправ'я статей в різноманітних галузях – судочинстві, професійній діяльності і трудових відносинах, вести пропаганду здорового способу життя тощо. З цією метою передбачалось не просто об'єднуватись у гуртки і обговорювати всілякі питання щодо рівноправності жінок, але й закликати державні органи підтримувати ці ідеї, створювати групи солідарності і взаємодопомоги, вести просвітницьку роботу [21, с. 125-147].

Товариство стало першою феміністичною організацією Польщі, що послідовно утверджувало права жінок. У своєму уставі товариство зазначало право на відкриття філіалів у всіх частинах імперії (§ 40) за поданням десяти бажаючих осіб.

У травні 1912 р. до одеського градоначальника надійшло прохання про відкриття філіалу Товариства рівноправ'я польських жінок, підписане десятьма жінками [22, арк. 1]. З цим проханням одеситки-польки звернулись і до варшавського губернатора. Місцева влада довго вагалась із приводу відкриття товариства, про що свідчить переписка між градоначальником, міським поліцеймейстером, окремими підрозділами жандармерії, що перевіряли благонадійність жінок, які підписали прохання. Лише на початку 1913 р. Товариство змогло розпочати свою діяльність.

На першому засіданні, що відбулось 20 січня 1913 р. і зібрало 31 особу, були вирішені різноманітні організаційні питання. Засідання відкрила його засновниця Анна Хмелевська, яка привітала всіх із відкриттям товариства і наголосила на необхідності обрання його керівного складу. Її помічниця, Стефанія Грецька пояснила цілі і завдання організації, зачитала телеграми, що надійшли з

вітаннями на адресу засновників Товариства, провела вибори членів правління, ревізійної комісії [22, арк. 21]. Члени товариства вирішили збиратись двічі на місяць, а правління – щонеділі.

Так розпочалась історія однієї з найцікавіших польських організацій, що засвідчила розповсюдження емансипаційних ідей у польському суспільстві далеко від батьківщини. Офіційне визнання цієї організації потребувало не тільки зусиль, але й свого роду громадянської мужності. Бо, безсумнівно, що крім клопоту утвердження організації в офіційних структурах, жінкам потрібно було ще й відстояти свою позицію в очах консервативно налаштованого польського суспільства. Традиційними для діяльності жінок уважались благодійні, культурно-просвітницькі товариства, а пізніше в містах – взаємодопомоги. Товариство рівноправ'я стало першим суто жіночим об'єднанням і першим, що заявило про захист інтересів не в цілому польського населення, а жінок.

Хто ж став засновницями цієї організації і чому вона виникла саме в Одесі? Представлені в архівній справі дані про засновниць дають лише загальне уявлення про цих жінок. Нажаль, докладнішої інформації про життя чи діяльність членів Товариства знайти не вдалось, бо в архіві, чи в наративах поляків Одеси вона відсутня.

Засновницями організації були жінки середнього віку, п'ятьом із них було за тридцять, трьом – за сорок років, одній, С. Грецькій, – п'ятдесят і одній, Я. Струбчевській-Косецькій, – двадцять. Більшість із них належали до стану дворянства. У відомостях про себе лише дві жінки назвали свій рід занять: С. Грецька – директорка музичної школи і викладач музики, Я. Туліковська-Наркевич – лікар [22, арк. 15]. Усі інші жінки визнали себе дружинами лікарів, інженерів, чиновників. Відомо, що Є. Івановська, дружина управителя маєтку, та С. Новіцька, дружина директора Товариства взаємного кредиту, були також землевласницями, тобто отримували власний дохід від землі. Загалом, засновницями товариства стали жінки з середнього прошарку польського суспільства, в більшості – з інтелігенції.

Діяльність товариства була не довговічною, але відзначилась декількома громадськими

ініціативами. У лютому 1913 р. у членів Товариства зародилася ідея відкриття курсів шиття для дівчат незаможних станів. У програму навчання повинні були входити пошив білизни й одягу, навчання ручному та машинному шиттю, рукоділля та заняття з малювання й креслення для копіювання викройок [22, арк. 31]. Для відкриття курсів жінки здобули дозвіл на передачу обгорткової тканини, яку могли здійснити різноманітні торгівельні фірми, що отримували в ній певні речі.

Однак не так легко було працювати, коли влада постійно підозрювала організацію в підіривній діяльності. Задля того, щоб мати обґрунтовану заборону, одеська міська влада запросила дирекцію народних училищ щодо існування курсів шиття. Дирекція зауважила, що в училищі Байер уже існує така школа, тому названі курси будуть зайвими, а також будуть «*вузько націоналістичного характеру*». Загальний відділ міністерства внутрішніх справ теж уважав недоцільним відкриття цих курсів, бо Одеське товариство формально було лише відділом Товариства рівноправ'я польських жінок, а для відділів права відкриття шкіл і управління ними у Статуті не були прописані [22, арк. 27-30]. Отже, градоначальник заборонив відкриття курсів, що могли стати корисним кроком для отримання жінками професії. Разом із тим, у «*Kalendarze Domu Polskiego*» – щорічному друкованому органу поляків Одеси, виданому 1915 р. зазначено, що Товариство рівноправ'я протягом двох років свого існування влаштувало школу для бідних дівчат [18, с. 80].

Ще більш цинічною стала наступна заборона. Товариство прохало дозволу на відкриття у своєму приміщенні довідкового бюро, що надавало б жінкам інформацію про наявність вільних робочих місць, часи прийому адвокатів і лікарів. Відповідь була вельми короткою – Товариству дозволяли відкриття такого інформаційно-довідкового центру за умови сплати збору в місцеве казначейство двох тисяч карбованців. Безперечно, така сума була не підйомною для товариства, тому назване бюро так і не було відкрите.

Товариство рівноправ'я польських жінок не було першою польською жіночою організацією України – у 1907 р. у Києві було засно-

вано Товариство польських жінок міста. Воно ставило на меті захист інтересів жіноцтва, мало контакти з Варшавським товариством рівноправ'я, але в своїй назві киянки так і не наважились використати слово «рівноправ'я», тобто не претендували на радикальний характер організації. На відміну від Київського товариства, Одеське з самого початку проголосило шлях досягнення рівноправ'я у суспільстві, прагнучи соціальних змін. На відміну від Київського, що в своїй діяльності проголосило помірковані цілі, Одеське приєднувалось до цілей усунення дискримінації в усіх сферах громадського життя. Але ініціативи товариства були зведені нанівець, бо влада чинила їм перепони.

Не зважаючи на досить коротку історію, слід визнати, що Товариство рівноправ'я польських жінок Одеси стало першою польською феміністичною організацією на українських землях. Створене свідомими жінками, які своєю діяльністю розмивали соціальні чи національні кордони, товариство запропонувало жіноцтву шлях не пристосування до існуючої дійсності, а крок до її зміни. Ініціатива виходила не від патронів, а від самих жінок, які були вже готові боротись за свої інтереси.

Отже, на початку ХХ ст. в Одесі польські жінки брали участь не тільки в національ-

ному культурно-просвітницькому чи благодійницькому русі, але й створили власні жіночі організації. Передумовами їх заснування були соціально-політична ситуація після революції 1905-1907 рр., поступове поширення феміністичних ідей, зростання самосвідомості жіноцтва. Не останню роль відіграло досить демократичне і активне польське середовище міста, в якому більше 60 % жінок було освіченими і третина задіяна у суспільному виробництві.

Створене в Одесі товариство взаємодопомоги служниць ім. св. Зіти під патронатом католицької церкви, стало прикладом жіночої солідарності, згуртованості суспільства, здатного до ініціювання соціальних дій. Фактично, організація замінювала професійні об'єднання, ставши на захист інтересів працівниць.

Організація Товариства рівноправ'я польських жінок Одеси свідчила про поширення феміністичних ідей у польському середовищі. Засноване як філія варшавської організації, товариство прагнуло допомогти співвітчизницям міста кардинально змінити їх становище в суспільстві. Влада чинила опір соціальним ініціативам організації, не даючи можливість розгорнути діяльність. Разом із тим, створення організації виокремило прагнення жіноцтва, продемонструвало соціальні протиріччя і готовність жінок до їх усунення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці : КНИГИ-ХХІ, 2006. – 500 с.
2. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Кісь. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
3. <http://www.womenhistory.org.ua/index.php/elektronni-resursi/16-elektronna-biblioteka>
4. Куліш Н. Одеський Дім Польський // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. праць / Н. Куліш. – Херсон, 2001. – Вип. 5. – С. 124-127.
5. Рымарь Н. Н. Польские общества в Одессе конца ХІХ – начала ХХ вв. / Н. Н. Рымарь // Дім князя Гагаріна : зб. іст. публікацій. – Одеса, 2001. – Вип. 2. – С. 107-111.
6. Ніколаєнко О. О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / О. О. Ніколаєнко // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 28-32.
7. Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w ХІХ I na początku ХХ w. (na przykładzie Odessy) / A. Gocłowski // Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2001. – Вип. 5. – С. 30-40.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. 47: Херсонская губерния. – Б. м., 1904.
9. Горун Д. О. Польська громада Одеси у ХІХ – початку ХХ ст.: коротка характеристика етапів розвитку / Д. О. Горун // Записки історичного факультету ОНУ. – Одеса, 2003. – Вип. 13. – С. 72-85.
10. Kalendarz Domu Polskiego w Odessie. – 1912.
11. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця ХІХ – початку ХХ ст. / С. Зінько // Поляки на Півдні України: історія і сучасність. – Одеса-Ополе-Ольштин, 2006. – Т. 1. – С. 231-235.
12. Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДАУК), ф. 1153, оп. 1, спр. 89.

13. ЦДІАУК, ф. 278, оп. 1, спр. 153.
14. http://catholic-odessa.com.ua/RU/parafie/od_katedra-RU.htm
15. <http://www.dompavlov.com/church/petrcatholicodessa.htm>
16. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 7 Канцелярія Одеського градоначальника. Стіл товариств і об'єднань.
17. Nowak S. Z moich wspomnień (Lata szkolne 1884-1902). – Częstohowa : W. Swiecki i S-ka, 1994. – 313 s.
18. Kalendarz Domu Polskiego w Odesie. – 1915. – 90 s.
19. Kalendarz Domu Polskiego w Odesie. – 1916. – 70 s.
20. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса : Астропринт, 1998 – 408 с.
21. Gornicka-Boratynska A. Stanmy sie soba. Cztery proekty emancypacji (1863-1939). – W. : Izabelin, Swiat Literacki, 2001.
22. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 7, спр. 482.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич.*

© О. О. Ніколаєнко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2012